

TEKSTIL ON MITU PALET

Reet Kasik

Tartu Ülikool

Tänapäevane tekstianalüüs ei kujuta endast mingit homogeenset teooriat ega rakendata seal ka mingit ühte, selgelt välja töötatud meetodit. Tekste uurivad “kõik” – muidugi keeleteadlased, aga ka filosoofid, psühholoogid, kirjandusteadlased, kultuuri- ja meediauurijad. On keelekesksemaid analüüsimeetodeid, kus keskendutakse eeskätt teksti enda tunnustele, ja on keelekaugemaid vaatlusviise, kus tekst on vahendiks sotsiaalsete struktuuride, suhete, väärtuste ja muutuste selgitamisel. Viimasel puhul räägitakse enamasti diskursusest ja diskursuse analüüsist. Seega on tekst konkreetses ja materiaalses mõistes kui diskursus: tekstil on kuju ja vorm.

Eesmärkide paljususest hoolimata toetub tekstianalüüs siiski suures ulatuses kolmele lingvistilisele alusele. Üht külge pidi seostub see tugevalt klassikalise retoorikaõpetusega, keelelise mõjutamise võtete ja argumenteerimistehnikatega, mille tagasitoomist tänapäeva lingvistikasse seotakse eeskätt Chaim Perelmani nimega (1971, 1996). 1970ndatel aastatel hakati rääkima nn uuest retoorikast ja retoorilisest (ka lingvistilisest, tõlgenduslikust, kultuurilisest) pöördest ühiskonnateadustes. Kui vana retoorika seostus ühemõtteliselt suulise kultuuriga, siis uues retoorikas sai keskseks mõisteks tekstuaalsus. Esile tõusis mõtteviis, et sotsiaalsed ja kultuurilised nähtused tähenduslikustatakse keelekasutuse abil. Ühiskonnal pole objektiivset olemust, tähendus on tõlgendamise küsimus.

Formaalses keeleteaduses hakkas samal ajal arenema tekstilingvistika, mille eesmärgiks oli vaadata, kuidas laused omavahel seostuvad tekstiks. Uurimisobjektiks olid tekstisiduse võtted, tekstistrateegiad, tekstitüübid, tekstistruktuurid ja muud vormitunnused, mille abil loodeti hakata koostama universaalseid tekstigrammatikaid. Tekstilingvistika arengust on eestikeelse ülevaate kirjutanud Tiit Hennoste (1986).

Kõige otsesema tõuke sai tekstianalüüs Halliday funktsionaalsest grammatikast (1985). Siit võeti omaks põhimõte, et keelekasutus on alati valik paljudest võimalustest ja seepärast ei saa öelda, nagu peegeldaks keelekasutus objektiivselt maailma. Tõele on lähemal, et autori tehtud valikutega tekst hoopis loob tähendusi ja kujundab selle kaudu ise tegelikkust. Teiseks võeti tekstianalüüsis kasutusele Hallidaylt pärit idee keele kolmest metafunktsioonist: keel representeerib maailma (tähistusfunktsioon), loob ja kinnistab identiteete ja suhteid (interpersonaalne funktsioon), vormistab ja kujundab sõnumeid (tekstuaalne funktsioon). Tekstil on siis peale sisutasandi veel suhtlustasand ja keelelise esituse tasand.

Aastal 1979 avaldasid oma esimesed raamatud nn kriitilised lingvistid. Kriitilise lingvistika koolkond toetus Hallidaylt pärit keeleliste valikute ja kolme metafunktsiooni ideele ning püüdis näidata, et keelekasutus on põhimõtteliselt ideoloogiline ja väljendab võimuvahetust. Erilise tähelepanu alla võeti nimetamine ja kategoriseerimine ning transitiivsus, s.t jälgiti, kuidas nt tegijat eksplitseeritakse (*Valitsus tõstis pensione*), kuidas aga väljendatakse sama sisu iseenesliku protsessina või nominaliseeritud seisundina (*hinnad tõusevad, hindade tõus*). Kriitilised lingvistid väitsid, et valik ei ole juhuslik, vaid seotud ideoloogia ja võimuhetega. Kriitiline lingvistika tegeles eeskätt lausetasandi nähtustega, aga tõlgendas neid tekstitasandi tähendustena. Uurimismaterjaliks olid valdavalt meediatekstid, aga palju tegeldi ka nt võimuhete ilmnemisega institutsionaalsetes vestlustes.

1990ndateks aastateks oli kriitilisest lingvistikast välja kasvanud kriitiline diskursuseanalüüs, kus keelekasutust vaadeldi peamiselt vahendina, mis peegeldab või mille abil kujundatakse tekstuaalseid ja diskursiivseid, nende kaudu aga ka veel laiemalt kultuurilisi ja sotsiaalseid tavasid ja harjumusi. Just selles suunas on kriitilist diskursuseanalüüsi oma paljudes töödes arendanud Norman Fairclough (1992, 1995).

Viimastel aastatel on uuesti hakatud rõhutama tekstianalüüsi lingvistilist külge. Selles valdkonnas on eriti usinad olnud Soome tekstiuurijad (Hiidenmaa 2000, Heikkinen, Hiidenmaa & Tiililä 2000, Heikkinen 2002). Kui kriitilises diskursuseanalüüsis on huvi keskpunktis, mis tähendusi ja miks keelekasutusega luuakse, siis lingvistilise tekstianalüüsi huvi koondub jälle tekstile endale: mis

on tekst ja kuidas selles keelevahenditega tähendusi luuakse. Muidugi ei saa neid kahte suunda vastandada. Kui uuritakse tekste ja nende tähendusi, toetudes autori tehtud keeleliste valikutele, siis on see igal juhul lingvistiline. Ka tekstianalüüsiga sageli seostatud epiteeti kriitiline ei mõisteta enam kitsalt ühiskonnakriitilisena, vaid laiemalt teksti teadliku, täpse lugemisenä ja tõlgendamisenä. Kui kirjeldatakse keelelisi valikuid, asjade esitamise vaatepunkte, implitsiitseid tähendusi ja teatud valikute loomulikustamist, siis selline analüüs on kindlasti kriitiline ka siis, kui selle eesmärgiks ei ole paljastada ühiskonna ideoloogilisi võimusuhteid.

Tekstiuurimise objektiks on peamiselt kirjalikud tekstid, aga muidugi on tekstianalüüsil mitmeid teoreetilisi ja metodoloogilisi kokkupuutepunkte vestlusanalüüsiga, kus uuritakse suulist suhtlemist. Eriti just institutsionaalsete vestluste analüüsil kasutatakse palju tekstianalüüsiga sarnaseid meetodeid (vt nt Nuolijärvi & Tiitula 2000).

Tartu ülikoolis on kirjalike tekstide analüüsiga tegeldud kolm aastat. On valminud mõned bakalaureusetööd ja kaks magistrütööd. 2001. aastast on Eesti Teadusfond toetanud nelja-aastast uurimisprojekti "Lingvistiline tekstianalüüs", mille kahe esimese aasta töö kokkuvõte siinne artiklikogumik on. Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis tegutsev tekstirühm on algusest peale teinud koostööd Tallinna pedagoogikaülikooli tekstiuurijatega, mille konkreetseks väljundiks oli 2001. aasta detsembris peetud ühine tekstiuurimise seminar (teeside kogumik "Tekstipäev 2001. Text day 2001" Tartu 2001) ja siinne artiklikogumik.

Siinses kogumikus ilmuvad artiklid peegeldavad omalt poolt tekstianalüüsi heterogeensust. Siin on artikleid, kus võrreldakse omavahel eri tüüpi tekstide keelelisi tunnuseid; artikleid, kus uurimisobjekt on määratud institutsionaalselt (reklaamitekstid, ametkondlikud tekstid, poliitilised tekstid) või registri järgi (võrguvestlused, koolikirjandid). Ka analüüsimeetodid on erinevad. Artiklites jälgitakse nii teksti formaalseid tunnuseid (eri tüüpi tekstide struktuuri keerukust või temaatilist struktuuri) kui ka tähenduslikustamist (suhtlustasandi tähenduste kujundamist ametkondlikes tekstides ja võrguvestlustes) ning tekstidega edasi antavaid väärtusi reklaamides. Kõik kirjutajad on magistrandid või doktorandid.

Katrin Aava vaatleb oma artiklis, kuidas kriitilise lingvis-

tika meetodeid rakendada kooli emakeeleõpetuses, eriti meedia-tekstide analüüsimisel. Kelle vaatepunktist sõnastatakse reaalsust, mille poolest erineb ajakirjandusžanrite keeleline esitus, milliseid müüte ja mis vahenditega meedias luuakse?

Krista Kerge võrdleb keelekasutusvaldkondade süntaktilist keerukust. Valitud formaalsete tunnuste abil näitab autor, kuidas on omavahel seotud tekstivaldkonna ametlikkus, lause pikkus ja keerukus ning süntaksi abstraktsus. Mõnevõrra selgitatakse ka teksti abstraktsuse tagamaid. Rohkem tähelepanu on pööratud teadus- ja õigustekstidele.

Inga Kukk esitab oma artiklis võimalusi, kuidas ametkondlike tekstide analüüsides on võimalik selgitada ametkonna ja nendega suhtlevate inimeste sotsiaalseid vahekordi. Eri tüüpi blankette analüüsides näitab autor, kuidas ametkonnad tekstide vahendusel inimestega suhtlevad, mis rolle nad tekstuaalselt esitavad ja millise rolli etteantud tekstiga vastuvõtjale määravad.

Karen Kuldnokk tegeleb oma artiklis samuti suhtlustasandiga. Ta jälgib, milliseid identiteete ja interpersonaalseid suhteid võrguvestlustes kujundatakse ja milliste keelevahenditega seda tehakse. Anonüümne võrgusuhtlus on hea materjal keele kui suhtlusvahendi analüüsiks, sest osalejarollid ja osalistevahelised suhted kujundatakse üksnes keelevahenditega.

Kersti Lepajõe analüüsmaterjaliks on riigikirjandid ja ta vaatleb oma artiklis kriitiliselt kirjandite formaalseid tekstitunnuseid. Analüüsi objektiks on kirjandite infostruktuur ja selle seos tervikteksti sünniga. Valitud kirjandite lähianalüüs osutab olulistele tekstitunnustele, mille vigade väljatoomiseks ja hindamiseks puuduvad teksti parandajal ja hindajal vahendid.

Heidi Meier käsitleb oma artiklis tekstide liigitamise võimalusi ja otsib liigitamise aluseks sobivaid lingvistilisi tunnuseid. Lähemalt võrreldakse kunstiteksti ja tarbeteksti omadusi, püüdes eritleda essee- ja novelližanri liigitatavate tekstide keelejooni.

Kristjan Rääk analüüsib poliitiliste parteide tekstide eesmärgiga näidata tekstitegijate taotluste ja tekstide keeleliste tunnuste mittevastavust. Poliitilised programmid on lingvistiliste tunnuste järgi keerulised tekstid ja sarnanevad kõige rohkem formaaljuriidiliste tekstidega, kuigi autorite eesmärk on olla mõistetav laiale lugejaskonnale.

Sigrid Salla on võtnud vaatluse alla võrgusuhtluse, jälgides

jututubade suhtlusvorme. Artiklis tutvustatakse võrgukommunikatsiooni eripära ning interaktiivses võrguvestluses kasutatavaid strateegiaid ja keelelisi võtteid.

Ene Vadi uurib reklaamikeelt. Oma artiklis võrdleb ta mees-tele ja naistele suunatud reklaamides esitatavaid väärtusi ja näitab, milliseid identiteete reklaamtekstid kummalegi sugupoolele loovad.

KIRJANDUS

- Fairclough, Norman 1992**, Discourse and social change. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, Norman 1995**. Media discourse. London: Arnold.
- Halliday, M.A.K 1985**, An introduction to functional grammar. London: Arnold.
- Heikkinen, Vesa, Pirjo Hiidenmaa & Ulla Tiirilä 2000**. Teksti työnä, virka kielenä. Helsinki: Gaudeamus.
- Heikkinen, Vesa 2002** (toim). Virkapukuinen kieli. (Tietolipas 182). Helsinki: SKS.
- Hennoste, Tiit 1986**. Tekstigrammatikast tekstiteooriani. – Keel ja Kirjandus 1, 26–34.
- Hiidenmaa, Pirjo, 2000**. Lingvistinen tekstintutkimus. – Kari Sajavaara, Arja Piirainen-Marsh (toim.). Kieli, diskurssi & yhteisö. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. 161–190.
- Nuolijärvi, Pirkko & Liisa Tiitula 2000**. Televisiokeskustelun näyttämöllä. Televisioinstitutionaalisuus suomalaisessa ja saksalaisessa keskustelukulttuurissa. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 768.). Vaasa: SKS.
- Perelman, Chaim & L. Olbrechts-Tyteca 1971**. The new rhetoric. A treatise on argumentation. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Perelman, Chaim 1996**. Retoriikan valtakunta. Tampere: Vastapaino.